

Федчишина В. В.,
кандидат економічних наук,
професор кафедри оперативної-розшукової діяльності
Університету державної фіскальної служби України

ВИКОРИСТАННЯ СПЕЦІАЛЬНИХ ЕКОНОМІЧНИХ ЗНАНЬ У ПОЛЬСЬКОМУ КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОЦЕСІ: ДОКТРИНАЛЬНІ ПОГЛЯДИ ТА СУДОВА ПРАКТИКА

USE OF SPECIAL ECONOMIC KNOWLEDGE IN THE POLISH CRIMINAL PROCESS: DOCTRINAL VIEWS AND JURISPRUDENCE

У статті проведено теоретичне і практичне дослідження системного аналізу використання спеціальних економічних знань у кримінальному процесі Польщі, характеру порушення процесуального законодавства під час розгляду економічних правопорушень. Аналіз правової наукової думки вчених Польщі, законодавчих процесуальних правил і рішень судів Польщі здійснений з метою пошуку позитивного досвіду правової регламентації використання спеціальних економічних знань відповідно до європейських стандартів.

Ключові слова: спеціальні знання, спеціальні економічні знання, фіскальні правопорушення та фіскальні злочини, експерт, фахівець (спеціаліст), права і обов'язки, висновок судового експерта.

В статье проведено теоретическое исследование системного анализа использования специальных экономических знаний в уголовном процессе Польши, характера нарушения процессуального законодательства при рассмотрении экономических правонарушений. Анализ правовой научной мысли ученых Польши, законодательных процессуальных правил и решений судов Польши осуществлен с целью поиска положительного опыта правовой регламентации использования специальных экономических знаний в соответствии с европейскими стандартами.

Ключевые слова: специальные знания, специальные экономические знания, фискальные правонарушения и фискальные преступления, эксперт, специалист, права и обязанности, заключение судебного эксперта.

The article deals with the theoretical study of the systematic analysis of the use of special economic knowledge in the criminal process in Poland, the nature of the violation of procedural legislation when considering economic offenses. The analysis of legal scientific thought of Polish scientists, legislative procedural rules and decisions of the courts of Poland was carried out with the aim of finding a positive experience of legal regulation of the use of special economic knowledge in accordance with European standards.

Key words: special knowledge, special economic knowledge, fiscal offenses and fiscal crimes, expert, expert (specialist), rights and obligations, conclusion of a judicial expert.

Постановка проблеми. Із прийняттям у 2012 році Кримінального процесуального кодексу України розширено можливості використання спеціальних знань у практиці кримінального судочинства. Міжнародна політика євроінтеграції також сприяє впровадженню Україною позитивного досвіду використання спеціальних економічних знань у виявленні та розслідуванні кримінальних правопорушень. З огляду на це цікавими є сучасні дослідження теоретичного та практичного досвіду Польщі.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Роботи вітчизняних і зарубіжних вчених Т.В. Авер'янової, І.А. Алієва, Р.С. Белкіна, С.Б. Бичкової, А.Й. Вінберга, Т.С. Волчецької, Г.Л. Грановського, Ф. Джавадова, В.Г. Гончаренка, А.В. Іщенко, Є.П. Іщенко, Н.І. Клименко, Ю.Г. Корухова, В.К. Лисиченка, Н.Т. Малаховської, О.Р. Россинської, М.Я. Сегая, М.В. Салтевського, Е.Б. Сімакової-Сфремян, В.В. Тищенко, О.П. Удовенко, В.Ю. Шепітька, М.Г. Щербаковского та інших визначили поняття науки судової експертології як вчення про закономірності формування і розвитку судових експертиз у судово-експертну діяльність, розкрили її систему і структуру, вчення, предмет, суб'єкти, методи та багато іншого.

Українські вчені-криміналісти не досліджували комплексно проблематику використання спеціальних економічних знань у судочинстві Польщі.

Методологічну основу дослідження склали публікації О.М. Дуфенюка та польських вчених С. Брейєра, Д. Вілка, Ю. Вуйцікевича, А. Габеріє, Т. Грегорчик, К. Згрехека, З. Доди М. Кали, В. Кіндзерського, Ф. Прусака, Е. Садзік, С. Слівінського, І. Стоєр-Польської, П. Хофманського, М. Цалкевич та інших.

Метою статті є аналіз сучасних досліджень теоретичного та практичного досвіду Польщі у використанні спеціальних знань і спеціальних економічних знань під час розслідування кримінальних правопорушень.

Виклад основного матеріалу. Кожна із галузей людських знань має свою теорію, яка відображена у формі різних вчень, проте лише науковим знанням властива об'єктивна істинність та логічна обґрунтованість.

Цікавим є те, що міжнародна політика євроінтеграції зобов'язує Україну впроваджувати у практику кримінального провадження, зокрема в судову експертологію, міжнародні стандарти функціонування правових інститутів.

Однак у Європі не існує єдиної позиції щодо низки суттєвих питань, що стосуються залучення експерта, порядку та форми надання висновку. О.М. Дуфенюк пише, що у різних країнах статус експерта може варіюватись від категорій «свідок» та «специ-

фічний свідок» до категорій «суддя фактів» та «звуківий суддя» [1, с. 179].

Це зумовлює інтерес України до міжнародного досвіду.

Аналогічні дилеми також з'явилися в польській криміналістиці [2; 3].

Одним із найважливіших принципів польського кримінального процесу є принцип матеріальної істини. Згідно з цим принципом усі рішення державних органів базуються на реальних фактичних висновках [4, с. 26].

Підвищення інтересу до проблеми зумовлюють норми процесуального законодавства Польщі, яке покладає на правоохоронні та судові органи обов'язок пошуку істини (арт. 2 § 4), враховуючи всі обставини як на користь, так і проти обвинуваченого (ст. 4 Кримінального процесуального кодексу Польщі) [5].

Формується позиція органів судочинства Польщі на підставі всіх зібраних у кримінальному провадженні доказів, оцінених вільно, але з огляду на принципи правильного розуміння, наукові знання і життєвий досвід (арт. 7 Кримінального процесуального кодексу Польщі) [5].

Польський процесуальний закон, забезпечуючи повнішу реалізацію основних принципів польського судочинства та прагнучи досягнення істини, зобов'язує враховувати всі обставини. Тобто роль матеріальних доказів, отриманих на підставі їх досліджень, систематично зростає.

Достовірні знання істини вимагають використання осіб, які володіють спеціальними знаннями в галузі науки, техніки, мистецтва, ремесла, професії, а також у галузі інших навичок (наприклад, захоплень), процесуальним органом. Ця допомога може бути надана кваліфікованим спеціалістом, тобто особою з особливою кваліфікацією в конкретній галузі, що володіє спеціальними знаннями. «Думка експерта збагачує знання судового органу про досліджувані факти та дає змогу краще зрозуміти реальність», – пише Голова департаменту криміналістики Вищої школи поліції в Щитно Володимир Кендзерські [6, с. 40].

Підстави призначення експерта визначено арт. 193 § 1 Кримінально-процесуального кодексу Польщі: «Незалежно від того, чи має відповідні знання суддя, або навіть якщо зрозуміло, що він має знання фахівця, які би надали можливість самостійно визначити умови даних обставин» [7].

Нормами розділу 22 «Експерти, перекладачі, спеціалісти» КПК Польщі визначено: «Якщо для вирішення обставин, що мають значення для справи, необхідно використання спеціальних знань, використовуються висновки експерта або експертів (Art. 193 §1), наукових або спеціалізованих інституцій» (Art. 193 §2) [5].

У кримінальному процесі використання висновків експерта (*Dowód z opinii biegłego*) є одним із використовуваних найчастіше засобів доказів. На практиці це іноді трактується як так званий коронний доказ (*dowód koronny*), це означає, що у разі будь-яких сумнівів щодо скоєння вчинку обвинуваченим суди або прокуратура мають наміри перекладати тягар відповідальності за рішення суду на експерта, не

враховуючи того, що норми Кримінально-процесуального кодексу визначають порядок використання спеціальних знань [6, с. 26].

Порядок призначення і використання спеціальних знань у кримінальному судочинстві, якщо необхідно знати всі обставини, які мають значення для вирішення справи, а також порядок залучення консультації експерта чи експертів визначені ст. 193 Кримінально-процесуального кодексу [5], у сфері цивільного процесу – ст. 278 Цивільного процесуального кодексу [8] і ст. 84 Адміністративного процесуального кодексу [9].

Підтверджено таку позицію рішенням Верховного суду від 13 червня 1996р. [10], яке визначає: «Якщо для вирішення справи потрібні спеціальні знання, а такі докази судовому органу не надано і не вжито заходів для їх забезпечення, то це є порушенням норм артикулу 193 § 1 КПК. З огляду на значення чинних у Польщі процесуальних правил це буде мати характер порушення процесуального законодавства, що може суттєво вплинути на вирішення справи аж до відхилення або зміни рішення суду» (артикул 438 п. 2 КПК Польщі) [5].

Кримінальне процесуальне законодавство Польщі поняття «експерт» не визначає.

Фахівцем, що є об'язаною особою, завжди визнається фізична особа.

«Єдине, що фрагментарно можна визначити із законодавчих норм, це те, хто може бути експертом, а хто не може», – вважає Моніка Цалкевич [4, с. 27].

Щоб зрозуміти термін «експерт», спочатку треба зрозуміти дефініцію терміну «спеціальні знання», однак законодавчо це не визначено.

«Наукові думки щодо визначення дефініції «спеціальні знання» є різними, а широкий спектр понять інколи викликає серйозні проблеми і з наукового, і з практичного погляду», – вважає польська вчена Моніка Цалкевич, яка дослідила цю проблематику. Доповнюючи, вона визначає їх як *IDEM PER IDEM* (спеціальні знання = професійні знання) [4, с. 29].

Наприклад, на думку Станіслава Слівінського, поняття «спеціальні знання» означає, що знання, які не зупиняються в певному часі і місці, – це професійні знання, які не можуть бути відомі широкому загалу [11]. Таку думку підтримує Томаш Грегорчик. Він вважає, що термін «спеціальні знання» означає знання, які виходять за рамки звичайних, які перебувають у постійному процесі змін і розвитку, що невинно відбуваються і в галузі загальних знань [12].

Поєднання слів «спеціальні знання» наголошує на необхідності динамічної інтерпретації цього поняття в конкретних випадках, звертаючись до конкретної галузі знань, вимагає правильної інтерпретації визначення окремих фактів і цим підкреслює динамізм значення.

Анджей Крите визначає спеціальні знання як фахові відомості з усіх галузей професійного і людського життя і навколишнього світу [13].

Таку думку доповнює рішення Верховного суду від 17 жовтня 1979 р. [14], згідно з яким у зв'язку з просуванням знань і розвитком науки в її різних

галузях розвиваються напрями прогресу та розвитку спеціальних знань для потреб судової влади та правоохоронних органів.

Пйотр Хофманьські, Елізабет Садзік і Казімеж Згрихек у своєму коментарі говорять, що спеціальні знання – це такі, що виходять за рамки звичайних знань, які сприяють органу судочинства, є думкою обізнаної особи з відповідним життєвим досвідом [15].

На думку Збігнева Доди і Анджея Габеріє, це знання, які перевищують межі нормальних, універсальних у конкретних соціальних умовах знань (у галузі науки, техніки, мистецтва та інших навичок [16].

Фелікс Прусак починає визначення з очевидних проблем, що термін «спеціальні знання» дуже широкий, охоплює знання конкретних наукових дисциплін, а також практичні знання, отримані під час отримання професії. Неможливо врегулювати законодавчо та передбачати на практиці різні обставини, які можуть потребувати спеціальної інформації [17].

У Польщі часто цитуються судові рішення від 23 листопада 1982 року і 15 квітня 1976 року Верховного Суду, відповідно до яких до спеціальних знань належать усі відомості і навички, які виходять за межі базових доступних практичних знань і навичок [18]. Вони не є єдиними, які доступні для дорослої людини з відповідним життєвим досвідом, освітою і необхідними знаннями [19].

Характерно, що практичний досвід, який насправді є важливим елементом, часто залишається поза увагою багатьох авторів, хоча на практиці думки експерта мають найбільшу перевагу. Цікаво, що в науці здебільшого приділяється увага криміналістичним знанням, хоча на практиці потрібні спеціальні знання годинникаря, садівника, історика, тобто людини, яка має певні вузькі знання нетипової спеціальності, які необхідні для встановлення істини, що має значення у процесі розгляду кримінального провадження.

Польський криміналіст Іоанна Стоєр-Полянська вважає, що наука повинна використовуватися для потреб кримінального процесу у зрозумілому і повному обсязі, однак надмірна абсолютизація може мати негативний вплив на реалізацію засади вільної оцінки доказів [20, с. 59].

На думку польського вченого Володимира Кендзерського, терміни «обізнана особа», «досвідчена особа» (пол. “biegły”) охоплюють такі категорії фахівців:

- професійних фахівців (експертів), тобто працівників спеціалізованих установ, наприклад, криміналістичних лабораторій поліції (Centralne Laboratorium Kryminalistyczne Komendy Głównej Policji, laboratoria kryminalistyczne komend wojewódzkich policji) та Інституту судових експертиз ім. професора Ян Сехна Міністерства юстиції Польщі (Instytut Ekspertyz Sądowych im. Prof. Jana Sehna), лабораторій військової жандармерії, прикордонної служби (Żandarmerii Wojskowej, Straży Granicznej) тощо;

- працівників наукових установ, що проводять дослідження за дорученням правоохоронних органів та правосуддя, осіб, які працюють як приватні експерти;

- судових експертів, зареєстрованих при обласних судах;

- фахівців (спеціалістів), які працюють у спеціалізованих приватних компаніях (за контрактами-замовленнями);

- спеціальних експертів (biegłych “ad hoc”), що складають єдиний письмовий висновок, проте не передбачено притягнення їх до присяги [21; 6, с. 41].

Останні три категорії фахівців В.Кендзерський розглядає як приватних експертів. Існування різних категорій приватних експертів є позитивним явищем, що дозволяє використовувати спеціальні знання значно ширше.

Найважливішими обов’язками експерта, призначеного для надання експертного висновку, є такі:

- обов’язок виконувати функцію експерта (можливість позбавлення цього зобов’язання виключається лише після обґрунтованого рішення судового органу);

- обов’язок з’явитися на вимогу процесуального органу;

- обов’язок прийняти присягу під час призначення експерта;

- обов’язок неупередженості (наслідок обіцянки);

- обов’язок зберігати таємницю;

- обов’язок особистого огляду;

- обов’язок проводити дослідження сумлінно;

- обов’язок подати висновок у письмовій або усній формі.

Починаючи виконання своїх обов’язків, експерт перед головою обласного суду приймає таку присягу (przysiężenie): «Усвідомлюючи значення моїх слів і відповідальності перед законом, урочисто обіцяю виконувати покладені на мене обов’язки з великою сумлінністю і неупередженістю» (ст. 197 §1) [5].

Експерти несуть кримінальну відповідальність у разі виявлення помилкового висновку, що є доказом у кримінальному провадженні, цивільному чи іншій справі, відповідно до ст. 233 Кримінального кодексу.

Реєстр експертів веде голова суду за окремими галузями науки, техніки, мистецтва, ремесла, інших показників. Доступ до реєстру доступний зацікавленим сторонам. Термін повноважень судового експерта триває п’ять років. Після закінчення цього терміну голова суду має право за власною ініціативою продовжити цей термін ще на п’ять років. У разі не продовження терміну повноважень або смерті особи видаляється з реєстру.

Порядок і розмір отримання винагороди визначено розпорядженням Міністра юстиції від 18 грудня 1975 року.

Отримання учасниками кримінального процесу обґрунтованих висновків на підставі спеціальних економічних знань є дійсно важливою детермінантою цього процесу.

У Польщі діє Кримінальний податковий кодекс (Kodeks karny skarbowy).

Гл. 6–9 Кримінального податкового кодексу визначено покарання за такі правопорушення:

- податкові правопорушення та податкові правопорушення щодо податкових зобов'язань та розрахунків субсидій або субвенцій;
- фіскальні правопорушення та податкові правопорушення проти митних зборів та правил зовнішньої торгівлі товарами та послугами;
- фіскальні правопорушення та фіскальні злочини проти валютних операцій;
- фіскальні правопорушення та фіскальні злочини проти організації ігор та взаємних парі.

За арт. 1 § 1 кримінальна відповідальність за фіскальні правопорушення та фіскальні злочини передбачається кожному, хто вчиняє соціально небезпечну дію [22].

Активізація потенціалу спеціальних економічних знань як ефективного інструмента вирішення відповідальних правових економічних проблем і ситуацій привертає увагу всієї наукової юридичної спільноти.

У таблиці зазначається спеціальність фахівця та кількість експертів у галузі економіки зі списків окружних судів Польщі [6, с. 43–49].

№ з/п	Спеціальності	Кількість експертів у галузі економіки зі списків окружних судів							
		Варшава	Гданськ	Познань	Ольштин	Бидгощ	Торунь	Ельблаг	Разом
1.	Банківська справа	3							3
2.	Економіка і фінанси		1						1
3.	Фармакоекономіка і економіка охорони здоров'я	1							1
4.	Бухгалтерський облік та фінанси	22	18	30	18	35	11	5	139
5.	Організація, управління та економіка підприємств	25	1	1	-	3	-	-	30
6.	Податки	3	15	15					33
7.	Податок судового виконавця	1							1

З метою надання висновку експерту можна також звернутися до наукової або спеціалізованих інституцій (Art. 193 §2.) [5].

Фахівцем (спеціалістом) може бути кожна особа, яка має відповідні знання у необхідній галузі (Art. 195), не є посадовою особою процесуальних органів і може бути запрошена з визначеною метою, тобто для проведення технічних заходів – вимірювання, розрахунків, фотографування, записів слідів тощо (арт. 205 «Участь у провадженні фахівців» §1) [5].

Перед початком дослідження запрошений фахівець (спеціаліст) приймає присягу (przysięczenie) такого змісту: «Усвідомлюючи важливість здійсненої діяльності та відповідальності, я урочисто обіцяю виконувати свої обов'язки з усією старанністю та неупередженістю» (арт. 205 § 2). Фахівцем (спеціалістом) складається протокол із зазначенням імені і прізвища, місця проживання, місця роботи та посади, спеціальності, виду та обсягу результатів огляду та проведеного дослідження (арт. 205 § 3) [5].

Фахівець (спеціаліст) під час прийняття присяги, на думку О.М. Дуренюка, не повинен говорити про значення своїх слів, адже він не видає ані усного, ані письмового висновку [1, с. 181].

На фахівця (спеціаліста) поширюються інші норми кримінального процесуального законодавства як на експерта, за винятком арт. 194 «Положення про допущення висновку експерта», арт. 200 «Висновок експертизи» і арт. 202 «Експерти-психіатри» (Art. 206 § 1). Якщо необхідно, фахівця (спеціаліста) можна допитати як свідка (Art. 206 § 2) [5].

У системі українського і польського правосуддя формування науки судової експертології започатко-

вано виділенням із криміналістики і систематизацією теоретичних знань про експертну діяльність.

Суддя Верховного Суду США Стівен Брейер має таке бачення зв'язків між наукою та правом: «Наукові проблеми пронизують право, і це вірно. Закон повинен шукати рішення, які підпадають під сферу застосування наукових знань та відображають його науковий статус. Я вважаю, що в сучасну епоху науки ми повинні будувати правові основи, надійні, науково і законодавчо обґрунтовані. Вчені пропонують свою допомогу, а законодавці такі пропозиції повинні приймати. Результат такої співпраці буде плідним не тільки для істини, але і для справедливості» [23, с. 537–538].

Автори гучної американської доповіді про стан знань судово-експертної науки так оцінюють її: «Адвокати та судді часто мають недостатні знання про наукову методологію і часто є неспроможними до повного розуміння оцінки доказів у судовому процесі, хоча це дійсно є важливим, а деколи навіть визначальним для цього процесу. Однак численні дослідження доводять, що рівень знань криміналістики серед експертів не є найвищим. Дослідження 400 американських державних суддів, проведені у 1998 році, показали, що тільки 52% респондентів вважають, що вони достатньо підготовані для оцінки наукових даних [24].

Дуже схожі результати принесло опитування 148 польських суддів. 53% не відчують себе компетентними для оцінки наукових даних. Як це не парадоксально, 41 (28%) респондентів визнають, що вони рідко мають проблеми з оцінкою експертного висновку, а з усіх опитаних 103 (70%) людей мали таке відчуття [25].

Схожі проблеми також виникають в інших правових системах, наприклад, норвезькій та китайській. Це стосується, зокрема, знань про умови показань експертів. Але вони також вказують на ще одну проблему, яка полягає серед юристів на експертів. За даними опитування, проведеного в 2014–2015 рр. у Польщі, серед опитаних 85 суддів, 336 прокурорів і 42 адвокатів найбільше (20,41%) скаржаться на фактичні помилки у висновках експертів-економістів (наприклад, неоднозначність формування аргументів, неконкретність і необґрунтованість висновків) 17,66% – на затягування експертного дослідження, 5,91% – на неповноту експертних досліджень, формулювання висновків без врахування всіх наданих доказів [26].

Теоретично загальні риси і компоненти економічних правопорушень, які, хоча і залишаються верифікованими і важкими для розкриття, у всьому світі є однаковими: створений зовнішньо вигляд законності; суттєва втрата нематеріальних, матеріальних і моральних цінностей, а найбільша – для державних інституцій (зокрема, корупційні прояви), окремих галузей економіки; зловживання, що вчиняються особами з високим соціальним статусом в суспільстві або особами, які користуються зручними можливостями для розкрадання; незаконне привласнення, яке виникає внаслідок

наявних привілеїв і порушення професійної таємниці; шахрайства з податками та субсидіями, тендерними закупівлями або правопорушення у сфері імпорту та експорту товарів. Таким є погляди на економічні злочини польських вчених Р. Бельджіковська, Л. Вільк, Ю. Вуйцік, Ю. Крацюк [27–30]. Для країн з різними економічними системами неможливо розробити загальну термінологію економічних правопорушень.

Підвищений інтерес до використання спеціальних економічних знань у кримінальному процесі зумовлений вузькою фаховою спеціалізованою оцінкою фактів, предметів, об'єктів, явища і процесів, пов'язаних з економічними правопорушеннями.

Важко передбачити, яка нова парадигма буде прийнята в світовій практиці, але «якщо закон вимагає бути обізнаною особою, будьте завжди людиною науки. Не Вам мститися за жертву, рятувати невинних або знищувати винних. Ваше єдине завдання – подати висновок в межах Ваших знань та Ваших наукових можливостей», – такими словами Джорджа Бургеса Маграта (George'a Burgess Magratha) починається вступ до 3 видання книги наукових редакторів Ю. Вуйцікевича (Józef Wójcikiewicz), М. Кали (Mariji Kały), Даріюша Вілька (Dariusz Wilk) «Eksperyta sądowa. Zagadnienia wybrane (2016)» [26, с. 25].

ЛІТЕРАТУРА:

1. Дуфенюк О.М. Процесуальний статус судового експерта у кримінальному провадженні: польський досвід. Порівняльно-аналітичне право. 2017. № 2. С. 179–182.
2. Konieczny J., Kryzys czy zmiana paradygmatu kryminalistyki? PiP 2012. № 1. S. 3–16.
3. Kwiatkowska-Wójcikiewicz V. Paradygmaty kryminalistyki, red. J. Wójcikiewicz. Kraków. 2016. S. 26–43.
4. Calkiewicz M. Wykorzystanie opinii biegłego w polskim procesie karnym, Problemy kryminalistyki (styczeń-marzec). 2008, С. 26–37.
5. Kodeks postępowania karnego, (Dz. U. 1997, nr 89 poz. 555 ze zm. 07.03.2018 r.), Kancelaria Sejmu s. 62/315.
6. Kędzierski W. Biegły prywatni w polsce, Jurisprudencja, 2000. № 18 (10). С. 40–56.
7. Wyrok Sądu Najwyższego z 3 maja 1982 r., I KR 319/81, OSNPG 1982, nr 22, poz. 149.
8. Kodeks postępowania cywilnego (Dz. U. 1964, nr 43 poz. 296 ze zm.).
9. Kodeks postępowania administracyjnego (Dz. U. 1960, nr 30 poz. 168 ze zm.).
10. IV KKN 3896, opublikowane OSNKW 1996, nr 9–10. Poz. 56.
11. Śliwiński S. Weki proce® kamy przed sądem powszechnym, Zasady ogólne, Wyd. Gebethner i Wolff, Warszawa IM#, S. 666.
12. Grzegorzczak T. Kodeks postępowania karnego. Komentarz. Kantor Wydawniczy Zakamycze. Kraków 1998. S. 392.
13. Kryte A., Nledzlelak P., Petryna K., Wirzman T.E. Kodeks postępowania karnego. Praktyczny komentarz z orzecnictwem, Wyd. Zrzeszeń. Prawników Pcrsktch, Warszawa 2001. S. 359.
14. KR 140/79, Opublikowany OSMPG 1230. Nr. 6, poz. 36.
15. Hofmański P., Sadlik E., Zgryzek K. Kodeks postępowania karnego. Komentarz., Wyd. C.H, Beck. Warszawa 1299. tom I s. 735.
16. Doda Z., Caberfe A. Orzecznictwo Sądu Niższego. Komentarz, tom I, Dowody w procesie karnym. Dom Wydawniczy ABC, Warszawa 1975. S. 79.
17. Prusak P. Komentarz de Kodeksu postępowania karnego, Wydawnictwo© Prawnicze. Warszawa 1993, S. 536.
18. I I KR 186/82. Opublikowany OSMPG 1983, nr 6, poz. 59.
19. I KR 48/76, Opublikowany OSNKW 1976. nr 10–11, poz. 133.
20. Stojer J., Kryminalistyczne środki techniczne w mediach – Poznań: Wydawnictwo Naukowe. Silva Rerum. 2016. С. 345.
21. Tomaszewski T. Biegły i jego opinia w nowym kodeksie postępowania karnego. Państwo i Prawo. 1396. nr 5, S. 38.
22. Kodeks karny skarbowy. Ustawa z dnia 10 września 1999 r. Dz. U. 1999 nr 83 poz. 930.
23. Breyer S. The Interdependence of Science and Law, Science 1998, vol. 280, S.537–538.
24. Gatowski S.I., Dobbin S.A., Richardson J.T., Ginsburg G.P., Merlino M.L., Dahir V. Asking the Gatekeepers: A National Survey of Judges on Judging Expert Evidence in a Post Daubert World. Law and Human Behavior. 2001, vol.25, № 5. S.433–458.
25. Kwiatkowska-Wójcikiewicz V., Wójcikiewicz J., Sędziowie wobec dowodu naukowego (w) Kryminalistyka i inne nauki pomostowe w postępowaniu karnym / red. J.Kasprzak, B. Młodziejowski, Olsztyn 2009. S.43–57.
26. Wójcikiewicz J., Kała M., Wilk D. Ekspertyza sądowa. Zagadnienia wybrane. Wydanie: 3. 2016. Wydawnictwo: Wolters Kluwer Polska: Liczba stron: 1024.
27. Wilk L. Przepięczość gospodarcza – pojęcie, przyczyny, sprawcy, Edukacja Prawnicza 2012. № 10 (136), S. 15.
28. Wójcik J.W. Oszustwa finansowe: zagadnienia kryminologiczne i kryminalistyczne, Warszawa 2008. S. 57.
29. J. Kraciuk, Przepięstwa gospodarcze w przedsiębiorstwach i sposoby ich przeciwdziałania, Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Szczecińskiego. Finanse. Rynki finansowe. Ubezpieczenia. 2012. № 51 (690), S. 801.
30. R. Beldzikowski, Przepięczość skarbową zagrożeniem bezpieczeństwa finansowego państwa – próba wskazania problemu. Zeszyty Naukowe Wyższej Szkoły Finansów i Prawa 2012. № 2. S. 77.